

Fecr Yayınları: 361

ENDÜLÜS TEFSİR GELENEĞİNDE ELEŞTİRİ
Bahru'l-Muhît Örneği

Mehmet KAYA

© FCR YAYIN REKLAM BİLGİSAYAR SAN. VE TİC. LTD. ŞTİ.
(Sertifika no: 13178)

Mizanpaj ve Kapak
FCR

Baskı ve Cilt
SAGE Yayıncılık Rek. Mat. San. Tic. Ltd. Şti.
Kazım Karabekir Cd. Uğurlu İş Merkezi No: 97/24
Tel: 0 312. 341 00 02 İskitler/ANKARA
(Sertifika no: 47603)

1. Baskı: Haziran 2020

ISBN: 978-625-7879-01-9

FCR YAYIN REKLAM BİLGİSAYAR SAN. ve TİC. LTD. ŞTİ.
Hacı Bayram Mah. Boyacılar Sk. No: 14/1 Ulus-Altındağ/ANKARA
Tel: (0312) 310 08 60 (pbx) - Fax: (0312) 311 47 89
Web: www.fcr.com.tr • e-mail: fcr@fcr.com.tr

ENDÜLÜS TEFSİR
GELENEĞİNDE
ELEŞTİRİ
Bahru'l-Muhît Örneği

Mehmet KAYA

Ankara 2020

MEHMET KAYA

1983 yılında Almanya'da dünyaya geldi. Yenice/Karabük nüfusuna kayıtlıdır. İlk ve orta öğrenimini Ankara'da lisans eğitimini ise Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde 2005 yılında tamamladı. 2009 yılında Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Tefsir Bilim Dalı'ndan *Abdürrezzâk Kâşânî ve Tefsiri Te'vilâtü'l-Kur'an'ın Tefsir Metodolojisi Açısından Tahlil ve Tanıtımı* adlı teziyle yüksek lisans, 2014 yılında ise Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Tefsir Bilim Dalı'ndan *İ'râb Değerlendirmelerinin Kur'an'ın Anlaşılmasındaki Rolü -Zemahşeri Örneği-* adlı teziyle doktora eğitimini tamamladı. 2008-2011 yılları arasında Erzurum Ömer Nasuhi Bilmen Dini Yüksek İhtisas Eğitim Merkezi'nde eğitim gördü. 2011-2014 yıllarında Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Arapça okutmanı olarak görev yaptı. 2014 yılında Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi'ne Tefsir Bilim dalında Yrd. Doç. Dr. olarak göreve başladı. 2018 yılında Dr. Öğr. Üyesi olarak Selçuk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Tefsir Bilim dalında göreve başladı. 2020 yılında Doç. Dr. unvanını alan Kaya halen bu görevini sürdürmektedir. Evli olan Mehmet Kaya, Arapça ve İngilizce bilmektedir.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	15
GİRİŞ	25
1. ELEŞTİRİ ÜZERİNE	25
1.1. Eleştirinin Tanımı	28
1.2. Eleştirinin Önemi	32
1.3. Eleştirinin Amacı ve İşlevi	34
1.4. Eleştiride Yöntem	38
2. TEFSİR GELENEĞİNDE ELEŞTİRİ	54
2.1. Hz. Peygamber ve Sahabe Döneminde Eleştiri	61
2.2. Tâbü'n Döneminde Eleştiri	76
2.3. Tedvîn ve Sonraki Dönemde Eleştiri	80
2.4. Şerh ve Haşiye Türü Eserlerde Eleştiri	91
2.5. Son Dönem Eserlerinde Eleştiri	102
3. ENDÜLÜS TEFSİR GELENEĞİNDE ELEŞTİRİ	135

BİRİNCİ BÖLÜM

EBÛ HAYYÂN'IN HAYATI VE ESERLERİ	159
1. EBÛ HAYYÂN'IN KİŞİSEL HAYATI	161
1.1. Adı, Lakabı, Künyesi ve Nisbesi	161
1.2. Doğumu	163
1.3. Çocukluk ve Gençlik Dönemi ile Eğitimi	165
1.4. Ailesi	172
1.5. Fiziki Yapısı	175
1.6. Dinî, Ahlakî ve Ruhsal Yapısı	176
1.7. Mezhebi Tutumu	183
1.8. Ölümü	185
2. EBÛ HAYYÂN'IN İLMÎ HAYATI	187
2.1. Hocaları	189
2.2. Öğrencileri	196
2.3. Eserleri	203
3. EBÛ HAYYÂN'IN YAŞADIĞI DÖNEMDE ENDÜLÜS VE MİSİR'DA SİYASİ, SOSYAL VE İLMÎ HAYAT	213
3.1. Ebû Hayyân'ın Yaşadığı Dönemde Siyasi Hayat	213
3.2. Ebû Hayyân'ın Yaşadığı Dönemde Sosyal Hayat	221
3.3. Ebû Hayyân'ın Yaşadığı Dönemde İlmî Hayat	232

İKİNCİ BÖLÜM243**TEFSİRDE ELEŞTİRİ GELENEĞİ AÇISINDAN BAHRU'L-MUHÎT VE EBÛ**

HAYYÂN -----	245
1. TEFŚİR VE TEFŚİRDE ELEŞTİRİ GELENEĞİ AÇISINDAN BAHRU'L-MUHÎT	247
2. ELEŞTİRMEN OLARAK EBÛ HAYYÂN -----	258
2.1. Ebû Hayyân'ın Eleştirel Kimliğinin Oluşumunda Etkili Unsurlar --	260
2.2. Ebû Hayyân'ın Eleştirilerinin Temel Dinamikleri -----	264

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM295**EBÛ HAYYÂN'IN MÛFESSİRLERE YÖNELTTİĞİ ELEŞTİRİLER -----** 295

1. EBÛ HAYYÂN'IN MÛFESSİRLERE GENEL OLARAK YÖNELTTİĞİ	
ELEŞTİRİLER -----	299
1.1. MÛfessirlere Tefsir Metodolojisi Açısından Yönelttiği Eleştiriler --	300
1.1.1. Ayetin Zahirini Terk Etmek -----	301
1.1.2. Siyaka Aykırı Yorum Yapmak -----	302
1.1.3. Yorumun Zayıf Olması -----	303
1.1.4. Zorlama Yorum Yapmak -----	303
1.1.5. Çelişkili Yorumlar Yapmak -----	305
1.1.6. İstişhâd Yönteminde Hata Etmek -----	307
1.1.7. Ayetteki Genel Anlamı Tahsis Etmek -----	308
1.2. MÛfessirlere Rivayetlere İlişkin Yönelttiği Eleştiriler -----	310
1.2.1. Hadise Aykırı Yorum Yapmak -----	310
1.2.2. Selefin Yorumuna Aykırı Yorum Yapmak -----	311
1.2.3. Sahih Olmayan Rivayetler Nakletmek -----	311
1.2.4. Yabancı Kültürlerin Eserlerinden Nakilde Bulunmak -----	312
1.2.5. İsrailî Bilgilere Yer Vermek -----	313
1.2.6. Rivayetlerde Hata Etmek -----	313
1.2.7. Rivayetlere Aykırı Yorum Yapmak -----	314
1.3. MÛfessirlere Üsluba İlişkin Yönelttiği Eleştiriler -----	315
1.4. MÛfessirlere Diğer Konularda Yönelttiği Eleştiriler -----	318
1.4.1. Kur'an'da Yer Verilmeyen Konulardan Bahsetmek -----	318
1.4.2. Garip Konulardan Bahsetmek -----	319
1.4.3. Tefsire Gereksiz Bilgileri Doldurmak -----	320
1.4.4. Uzun Yorumlar Yapmak -----	320
1.4.5. Ayet Hakkında Takdim-Tehir ve Kalp İddiasında Bulunmak ---	323
2. EBÛ HAYYÂN'IN MÛFESSİRLERE ÖZEL OLARAK YÖNELTTİĞİ	
ELEŞTİRİLER -----	324
2.1. EBÛ HAYYÂN'IN SAHABE VE TABİÛN DÖNEMİ MÛFESSİRLERİNE	
YÖNELTTİĞİ ELEŞTİRİLER -----	325

2.1.1. ABDULLAH B. ABBAS'A YÖNELTİĞİ ELEŞTİRİLER -----	325
2.1.1.1. Yorumun Uzak Olması -----	326
2.1.1.2. Yorumun Zayıf Olması -----	328
2.1.1.3. Yorumun Gerçeklerle Uyuşmaması -----	329
2.1.2. MÜCAHİD'E YÖNELTİĞİ ELEŞTİRİLER -----	330
2.1.2.1. Yorum Metodu Açısından Yönelttiği Eleştiriler -----	330
2.1.2.1.1. Yorumun Uzak Olması -----	331
2.1.2.1.2. Yorumun Anlamsız Olması -----	333
2.1.2.1.3. Ayetteki Anlamı Tahsis Etmek -----	334
2.1.2.2. Dilbilimsel Yorumlarına Yönelttiği Eleştirileri -----	335
2.1.3. DAHHÂK'A YÖNELTİĞİ ELEŞTİRİLER -----	336
2.1.3.1. Ayette Kalb İddiasında Bulunmak -----	336
2.1.3.2. Yorumun Uzak Olması -----	337
2.1.3.3. Yorumun Zayıf Olması -----	338
2.1.4. HASAN-I BASRÎ'YE YÖNELTİĞİ ELEŞTİRİLER -----	338
2.1.4.1. Yorumun Ayette Açıkça Görülmemesi -----	339
2.1.4.2. Yorumun Zayıf Olması -----	339
2.1.4.3. Yorumun Fasit Olması -----	341
2.1.5. KATÂDE'YE YÖNELTİĞİ ELEŞTİRİLER -----	341
2.1.5.1. Yorumun Zayıf Olması -----	342
2.1.6. SÜDDÎ'YE YÖNELTİĞİ ELEŞTİRİLER -----	343
2.1.6.1. Yorumun Anlamsız Olması -----	343
2.1.6.2. İddiasında İleri Gitmek -----	344
2.1.6.3. Ayetin Anlamını Tahsis Etmek -----	344
2.2. EBÛ HAYYÂN'IN TEDVİN ve SONRAKİ DÖNEM MÜFESSİRLERİNE YÖNELTİĞİ ELEŞTİRİLER -----	345
2.2.1. MUKÂTİL B. SÜLEYMAN'A YÖNELTİĞİ ELEŞTİRİLER -----	345
2.2.1.1. Temelsiz Yorum Yapmak -----	345
2.2.1.2. Yorum Hakkında Yeterince Düşünmemek -----	346
2.2.2. KİSÂÎ'YE YÖNELTİĞİ ELEŞTİRİLER -----	347
2.2.2.1. Kelime Türüne İlişkin Yorumlarına Yönelttiği Eleştiriler --	347
2.2.2.2. Sarfa İlişkin Yorumlarına Yönelik Eleştirileri -----	348
2.2.2.3. İ'râba İlişkin Yorumlarına Yönelik Eleştirileri -----	348
2.2.3. EBÛBEKİR EL-ESAMM'A YÖNELTİĞİ ELEŞTİRİLER -----	349
2.2.3.1. Ayetin Delaletine Aykırı Yorum Yapmak -----	349
2.2.3.2. Siyaka Aykırı Yorum Yapmak -----	350
2.2.3.3. Yorumun Zayıf Olması -----	350
2.2.4. FERRÂ'YA YÖNELTİĞİ ELEŞTİRİLER -----	352
2.2.4.1. Tefsir Metodolojisi Açısından Yönelttiği Eleştiriler -----	352

2.2.4.1.1. Ayeti Sahip Olmadığı Anlamda Yorumlamak -----	352
2.2.4.2. Dilbilimsel Yorumlarına Yönelik Eleştirileri -----	353
2.2.4.2.1. Kelimenin Kökeni Hakkındaki Yorumlarına Yönelik Eleştirileri -----	353
2.2.4.2.2. Kelimenin Türü Hakkındaki Yorumlarına Yönelik Eleştirileri -----	354
2.2.4.2.3. Kelime Anlamı Hakkındaki Yorumlarına Yönelik Eleştirileri -----	355
2.2.4.2.4. Kelimenin Kullanımı Hakkındaki Yorumlarına Yönelik Eleştirileri -----	358
2.2.4.2.5. İ'râb Hakkındaki Yorumlarına Yönelik Eleştirileri -----	359
2.2.4.3. Kıraatler Hakkındaki Yorumlarına Yönelik Eleştirileri -----	363
2.2.4.4. İstişhâd Yöntemine Yönelik Eleştirileri -----	364
2.2.5. EBÛ UBEYDE'YE YÖNELTİĞİ ELEŞTİRİLER -----	365
2.2.5.1. Dilbilimsel Yorumlarına Yönelik Eleştirileri -----	366
2.2.5.1.1. İştikâka İlişkin Yorumlarına Yönelik Eleştirileri -----	366
2.2.5.1.2. Kelime Anlamı İlişkin Yorumlarına Yönelik Eleştirileri -----	367
2.2.5.1.3. İ'râb Hakkındaki Yorumlarına Yönelik Eleştirileri -----	372
2.2.5.1.4. Sarfa İlişkin Yorumlarına Yönelik Eleştirileri -----	373
2.2.5.2. Kıraatler Hakkındaki Yorumlarına Yönelik Eleştirileri -----	374
2.2.5.3. Diğer Konulardaki Eleştirileri -----	374
2.2.6. AHFEŞ'E YÖNELTİĞİ ELEŞTİRİLER -----	376
2.2.6.1. Dilbilimsel Yorumlarına Yönelik Eleştiriler -----	377
2.2.6.1.1. İştikâka İlişkin Yorumlarına Yönelik Eleştirileri -----	377
2.2.6.1.2. Kelime Anlamına İlişkin Yorumlarına Yönelik Eleştirileri -----	377
2.2.6.1.3. İ'râb Hakkındaki Yorumlarına Yönelik Eleştirileri -----	379
2.2.6.2. Kıraatler Hakkındaki Yorumlarına Yönelik Eleştirileri -----	382
2.2.6.3. Diğer Konulardaki Yorumlarına Yönelik Eleştirileri -----	384
2.2.7. TABERÎ'YE YÖNELİK ELEŞTİRİLERİ -----	385
2.2.7.1. Tefsir Metodolojisine İlişkin Eleştirileri -----	386
2.2.7.1.1. Ayetin Zahirine Aykırı Yorum Yapmak -----	386
2.2.7.2.2. Ayeti Şâz Görüş ile Tefsir Etmek -----	387
2.2.7.2.3. Uzak Yorum Yapmak -----	388
2.2.7.2.4. Ayetten Yanlış Çıkarımda Bulunmak -----	390
2.2.7.3. Dilbilimsel Yorumlarına Yönelik Eleştirileri -----	391
2.2.7.3.1. Kelime Anlamına İlişkin Yorumlarına Yöneltiltiği Eleştirileri -----	391
2.2.7.3.2. Sarfa İlişkin Yorumlarına Yönelik Eleştirileri -----	393

2.2.7.3.3. İ'râb Hakkındaki Yorumlarına Yönelik Eleştirileri	395
2.2.7.4. Kiraatler Hakkındaki Yorumlarına Yönelik Eleştirileri	396
2.2.7.5. Rivayetlere İlişkin Eleştirileri	397
2.2.7.5.1. Rivayeti Senetsiz Nakletmek	397
2.2.7.5.2. Garip Bilgiler Aktarmak	398
2.2.7.6. Üsluba İlişkin Eleştirileri	398
2.2.7.7. Müfessirlere Yönelttiği Eleştirilere Yönelik Eleştirileri	399
2.2.8. ZECCÂC'A YÖNELİK ELEŞTİRİLERİ	400
2.2.8.1. Tefsir Metodolojisine Yönelik Eleştirileri	400
2.2.8.1.1. Ayetin Siyakını Dikkate Almamak	401
2.2.8.1.2. Ayette Takdîm-Tehir İddiasında Bulunmak	401
2.2.8.1.3. Uzak Yorum Yapmak	402
2.2.8.1.4. Zayıf Yorum Yapmak	403
2.2.8.1.5. Hadise Aykırı Yorum Yapmak	404
2.2.8.1.6. Ayet Hakkında Takdirde Bulunmak	405
2.2.8.1.7. Çelişkili Yorum Yapmak	406
2.2.8.2. Dilbilimsel Yorumlarına Yönelik Eleştirileri	407
2.2.8.2.1. Kelime Anlamına İlişkin Yorumlarına Yönelik Eleştirileri	407
2.2.8.2.2. Sarfa İlişkin Yorumlarına Yönelik Eleştirileri	409
2.2.8.2.3. İ'râba İlişkin Yorumlarına Yönelik Eleştirileri	411
2.2.8.3. Kiraatlere İlişkin Yorumlarına Yönelik Eleştirileri	414
2.2.8.4. Diğer Konulardaki Eleştirileri	416
2.2.8.4.1. Kopya Çekerek Yorumu Uzatmak	416
2.2.8.4.2. Şiirin Değiştirildiğini İddia Etmek	417
2.2.8.4.3. İ'tizâlî Yorum Yapmak	418
2.2.9. EBÛ MÜSLİM el-ISFAHÂNÎ'YE YÖNELİK ELEŞTİRİLERİ	420
2.2.9.1. Dilbilimsel Yorumlarına Yönelik Eleştirileri	420
2.2.9.1.1. Kelime Anlamına İlişkin Yorumlarına Yönelik Eleştirileri	420
2.2.9.1.2. İ'râba İlişkin Yorumlara Yönelik Eleştirileri	422
2.2.9.2. Diğer Konulardaki Yorumlarına İlişkin Eleştirileri	423
2.2.9.2.1. Ayetin Zahirine Aykırı Yorum Yapmak	423
2.2.9.2.2. İ'tizâlî Yorum Yapmak	424
2.2.10. MÂTÜRÎDÎ'YE YÖNELTİĞİ ELEŞTİRİLER	425
2.2.10.1. Tefsir Metodolojisi Açısından Yönelttiği Eleştiriler	425
2.2.10.1.1. Ayetten Fikhî Hüküm Çıkarmak	425
2.2.10.1.2. Ayetteki Genel Anlamı Tahsis Etmek	426
2.2.10.1.3. Yorumda Hata Etmek	428

2.2.10.2. Dilbilimsel Yorumlarına İlişkin Eleştirileri -----	430
2.2.11. CASSÂS'A YÖNELTTİĞİ ELEŞTİRİLER-----	431
2.2.11.1. Dilbilimsel Yorumlarına Yönelik Eleştirileri -----	431
2.2.11.2. Fikhî Yorumlarına Yönelik Eleştirileri -----	432
2.2.11.3. Diğer Konulardaki Eleştirileri -----	434
2.2.11.3.1. Mutezileye Meyletmek-----	434
2.2.11.3.2. Mezhebini Desteklemek-----	436
2.2.11.3.3. Yorumu Uzatmak -----	437
2.2.11.3.4. Yanlış Bilgi Nakletmek -----	438
2.2.12. KADI ABDÜLCABBÂR'A YÖNELTTİĞİ ELEŞTİRİLER -----	438
2.2.12.1. Dilbilimsel Yorumlarına Yönelik Eleştirileri -----	439
2.2.12.2. Kelâmî Yorumlarına Yönelik Eleştirileri-----	440
2.2.12.2.1. Tevhid İlkesi Eksenindeki Yorumlarına Yönelik Eleştiriler -----	440
2.2.12.2.2. Adalet İlkesi Eksenindeki Yorumlarına Yönelik Eleştiriler -----	441
2.2.12.2.3. el-Menzile Beyne'l-Menzileteyn İlkesi Eksenindeki Yorumlarına Yönelik Eleştiriler-----	445
2.2.12.3. Eleştirilerine Yönelik Eleştiriler-----	446
2.2.13. MEKÎ B. EBÎ TÂLİB'E YÖNELTTİĞİ ELEŞTİRİLER-----	447
2.2.13.1. Tefsir Metodolojisine Yönelik Eleştirileri -----	448
2.2.13.1.1. Ayetin Mefhumundan Uzak Yorum Yapmak -----	448
2.2.13.1.2. Ayette Takdim-Tehir Olduğu İddiasında Bulunmak --	449
2.2.13.2. Dilbilimsel Yorumlarına Yönelik Eleştirileri -----	450
2.2.13.2.1. Kelime Türüne İlişkin Yorumlarına Yönelik Eleştirileri450	
2.2.13.2.2. İ'râba İlişkin Yorumlarına Yönelik Eleştirileri -----	451
2.2.14. MÂVERDÎ'YE YÖNELTTİĞİ ELEŞTİRİLER -----	453
2.2.14. KUŞEYRÎ'YE YÖNELTTİĞİ ELEŞTİRİLER -----	455
2.2.14.1. İşârî Yorumlarına Yönelik Eleştirileri -----	455
2.2.14.2. Kıraatlere İlişkin Yorumlarına Yönelik Eleştirileri ----	457
2.2.15. RÂGİB el-ISFAHÂNÎ'YE YÖNELTTİĞİ ELEŞTİRİLER-----	458
2.2.15.1. Tefsir Metodolojisine Yönelik Eleştirileri -----	458
2.2.15.1.1. Ayeti Sûflerin Yorumuna Benzer Biçimde Tefsir Etmek -----	458
2.2.15.1.2. Ayeti Bâtınîlerin Yorumuna Benzer Biçimde Tefsir Etmek -----	459
2.2.15.1.3. Ayetten İ'tizâlî Çıkarım Yapmak-----	460
2.2.15.2. Kelâmî Yorumlarına Yönelik Eleştirileri-----	461
2.2.16. ZEMAŞERÎ'YE YÖNELTTİĞİ ELEŞTİRİLER-----	462

2.2.16.1. Tefsir Metodolojisine Yönelik Eleştirileri-----	469
2.2.16.1.1. Ayetin Zahirine Aykırı Yorum Yapmak -----	469
2.2.16.1.2. Ayetin Lafzında Olmayan Yorumu Yapmak -----	470
2.2.16.1.3. Uzak Yorum Yapmak -----	472
2.2.16.1.4. Garip Yorum Yapmak -----	473
2.2.16.1.5. Zorlama Yorum Yapmak-----	473
2.2.16.1.6. Çelişkili Yorum Yapmak -----	475
2.2.16.1.7. Ayetteki Anlamı Tahsis Etmek -----	478
2.2.16.1.8. Ayette Takdim-Tehir İddiasında Bulunmak -----	479
2.2.16.1.9. Ayet Hakkında Kalb İddiasında Bulunmak -----	479
2.2.16.1.10. Ayeti Tahrif Etmek -----	480
2.2.16.1.11. Benimsenmeyen Görüşü Tercih Etmek -----	482
2.2.16.2. Dilbilimsel Yorumlarına Yönelik Eleştirileri -----	483
2.2.16.2.1. Kelime Anlamına İlişkin Yorumlarına Yönelik Eleştirileri -----	483
2.2.16.2.2. Kelimenin Kökenine İlişkin Yorumlarına Yönelik Eleştirileri -----	487
2.2.16.2.3. Sarfa İlişkin Yorumlarına Yönelik Eleştirileri -----	490
2.2.16.2.4. İ'râba İlişkin Yorumlarına Yönelik Eleştirileri -----	497
2.2.16.2.5. Belagate İlişkin Yorumlarına Yönelik Eleştirileri -----	511
2.2.16.3. Fıkhî Yorumlarına Yönelik Eleştirileri -----	512
2.2.16.4. Kelâmî Yorumlarına Yönelik Eleştirileri-----	515
2.2.16.4.1. Tevhid İlkesi Eksenindeki Yorumlarına Yönelik Eleştirileri -----	519
2.2.16.4.2. Adalet İlkesi Eksenindeki Yorumlarına Yönelik Eleştirileri -----	522
2.2.16.4.3. Vaad-Va'îd İlkesi Eksenindeki Yorumlarına Yönelik Eleştirileri -----	527
2.2.16.4.4. el-Menzile beyne'l-Menzileteyn İlkesi Eksenindeki Yorumlarına Yönelik Eleştirileri -----	529
2.2.16.5. Kıraatlere İlişkin Yorumlarına Yönelik Eleştirileri-----	533
2.2.16.6. Rivayetlere Yönelik Eleştirileri-----	540
2.2.16.7. Üsluba Yönelik Eleştirileri -----	543
2.2.16.7.1. Allah İçin Uygun Olmayan İfadeler Kullanmak -----	543
2.2.16.7.2. Peygamberlerin Konumuna Yakışmayacak Yorumlar Yapmak-----	545
2.2.16.7.3. Kur'an'a Yakışmayan Yorumlar Yapmak-----	546
2.2.16.7.4. Âlimlere Karşı Edepsizlik Yapmak-----	548
2.2.16.7.5. İfadelerinin Kapalı Olması-----	549

2.2.16.8. Eleştirilerine Yönelttiği Eleştiriler	550
2.2.16.9. Diğer Konularda Yönelttiği Eleştirileri	555
2.2.16.9.1. Ayet Hakkında Yeterli Açıklama Yapmamak	556
2.2.16.9.2. Hz. Peygamberin ve Cumhurun Yorumunu Kabul Etmemek	558
2.2.16.9.3. Tarihi Verilere Aykırı Yorum Yapmak	559
2.2.16.9.4. Tabiatçıların/Dehşerlerin Görüşlerine Meyletmek	560
2.2.16.9.5. Şiirle İstihâd Yönteminde Hata Etmek	560
2.2.16.9.6. Yorumu Uzatmak	562
2.2.16.9.7. Gereksiz Konulara Dalmak	566
2.2.16.9.8. Yorumda Tekrara Düşmek	566
2.2.16.9.9. Yorumu Süslemek	566
2.2.16.9.10. Dili Yanlış Kullanmak	569
2.2.16.9.11. Garip İstihâdlar Kullanmak	570
2.2.16.9.12. İstihâdları Karıştırmak	571
2.2.16.9.13. İntihalde Bulunmak	572
2.2.16.9.14. Bilgileri Tahrif Etmek	576
2.2.17. İBN ATİYYE'YE YÖNELTTİĞİ ELEŞTİRİLERİ	577
2.2.17.1. Tefsir Metodolojisine Yönelik Eleştirileri	578
2.2.17.1.1. Yorumun Ayette Açık Olmaması	579
2.2.17.1.2. Kur'an'ın Zahirine Aykırı Yorum Yapmak	580
2.2.17.1.3. Ayette Muhtemel Olmayan Yorumu Yapmak	582
2.2.17.1.4. Çelişkili Yorum Yapmak	583
2.2.17.1.5. Orijinal Yorum Yapmamak	584
2.2.17.1.6. Yorumu Yüzeysel Yapmak	585
2.2.17.1.7. Yeterli Açıklama Yapmamak	586
2.2.17.1.8. Ayet Hakkında Takdirde Bulunmak	587
2.2.17.2. Dilbilimsel Yorumlarına Yönelik Eleştirileri	588
2.2.17.2.1. Kelime Anlamına İlişkin Yorumlarına Yönelttiği Eleştirileri	588
2.2.17.2.2. Kelimenin Türüne İlişkin Yorumlarına Yönelttiği Eleştirileri	591
2.2.17.2.3. Kelimenin Kullanımına İlişkin Yorumlarına Yönelttiği Eleştirileri	592
2.2.17.2.4. Sarfa İlişkin Yorumlarına Yönelttiği Eleştirileri	593
2.2.17.2.5. İ'râb'a İlişkin Yorumlarına Yönelttiği Eleştirileri	595
2.2.17.2.6. Belagate İlişkin Yorumlarına Yönelik Eleştirileri	603
2.2.17.3. Fıkâh Yorumlarına Yönelttiği Eleştirileri	604
2.2.17.4. Kıraatler Konusundaki Yorumlarına Yönelttiği Eleştirileri	605

2.2.17.5. Rivayetlere Yönelik Eleştirileri	610
2.2.17.6. Üsluba Yönelik Eleştirileri	611
2.2.17.7. Diğer Konulardaki Eleştirileri	611
2.2.17.7.1. Yorumu Uzatmak	612
2.2.17.7.2. Arapçayı Yanlış Kullanmak	613
2.2.17.7.3. İstihlâhı Yanlış Kullanmak	613
2.2.17.7.4. Yanlış Bilgi Nakletmek	614
2.2.17.7.5. Şiirle İstişhâd Yönteminde Hata Etmek	617
2.2.17.7.6. İntihalde Bulunmak	618
2.2.18. FAHREDDİN RÂZÎ'YE YÖNELTİĞİ ELEŞTİRİLERİ	619
2.2.18.1. Tefsir Metodolojisine Yönelik Eleştirileri	620
2.2.18.1.1. Ayetin Hedefine ve Anlamına Aykırı Yorum Yapmak	620
2.2.18.1.2. Ayetin Zahirine Aykırı Yorum Yapmak	622
2.2.18.1.3. Orijinal Bir Yorum Getirememek	623
2.2.18.1.4. Arap Diline ve Arapların Anlayışına Uzak Yorum Yapmak	624
2.2.18.2. Dilbilimsel Yorumlarına Yönelik Eleştirileri	625
2.2.18.2.1. Kelime Anlamına İlişkin Yorumlarına Yönelttiği Eleştirileri	626
2.2.18.2.2. Sarfa İlişkin Yorumlarına Yönelttiği Eleştirileri	627
2.2.18.2.3. İ'râba Yorumlarına Yönelttiği Eleştirileri	627
2.2.18.3. Kelâmî Yorumlarına Yönelik Eleştirileri	632
2.2.18.4. Felsefî Yorumlarına Yönelik Eleştirileri	635
2.2.18.5. Üsluba Yönelik Eleştirileri	640
2.2.18.6. Diğer Konulardaki Eleştirileri	641
2.2.18.6.1. Yorumu Uzatmak	641
2.2.18.6.2. Gereksiz Bilgilere Yer Vermek	642
2.2.18.6.3. İntihalde Bulunmak	643
2.2.19. KURTUBÎ'YE YÖNELİK ELEŞTİRİLERİ	644
2.2.19.1. Dilbilimsel Yorumlarına Yönelik Eleştirileri	645
2.2.19.2. Diğer Konulardaki Eleştirileri	645
2.2.19.2.1. Ayetteki Hedefi Kavrayamama	645
2.2.19.2.2. Eleştirilerine Yönelttiği Eleştiriler	647
3. EBÛ HAYYÂN'IN MÜFESSİRLERE YÖNELTİĞİ ELEŞTİRİLERE İLİŞKİN DEĞERLENDİRMELER	649
SONUÇ	685
KAYNAKÇA	698
DİZİN	721

ÖN SÖZ

İnsanlık tarihinden daha eski bir geçmişi olan ve “*Bir insanı, bir eseri, bir konuyu, doğru ve yanlış yanlarını bulup göstermek maksadıyla inceleme*” şeklinde tanımlanan eleştiri, edebiyattan tarihe, bilimden sanata, spordan dine varıncaya kadar insan hayatının hemen her alanına sinmiş bir olgudur. Bir konuda farklı düşüncenin bulunduğu hemen her alanda eleştiriye rastlamak mümkündür. Bununla birlikte özellikle ülkemizde eleştiri ifadesi ile bir insan, eser ya da konunun eksik ve hatalı yönlerinin incelenmesinin anlaşıldığı dolayısıyla bu kavramın çoğunlukla olumsuz anlamının öne çıkarıldığı görülmektedir. Eleştirinin temel hedefi bir yapıt ya da obje gerçekte nasılsa onu öyle göstermektedir. Eleştiri bu yönüyle bir düşünce ya da yapıttaki yanlışı ortaya koyup, hatanın düzeltilmesine katkıda bulunduğu onlardaki doğruları ortaya koyarak ulaşılan sonucun arka planını gösterir ve yeni bakış açılarının ortaya çıkmasına katkı sağlar. Dolayısıyla eleştiri aynı zamanda o düşünce ya da yapıta zenginlik ve değer katar. Eleştiri ayrıca fikrî sabitelerin önüne geçilmesini sağlayarak insanlar arasındaki iletişim kanallarının açıklamasına yardımcı olduğu gibi yeni bilgi ve düşüncelere kapı aralayan insanın değişim ve dönüşümüne de zemin hazırlar. Bu sebeple her zaman hayatın birçok alanında var olmuş olan eleştirinin önemi her geçen gün artmakta ve buna paralel olarak eleştiri yazılarının sayısı da artış göstermektedir.

Eleştirmen hakkında fikir beyan ettiği düşünce ya da yapıtın değer kazanmasına ya da kaybetmesine katkıda bulunmaktadır. Bu sebeple eleştiride bulunacak kişinin belli şartlara sahip olmasının yanı sıra bazı hususlara da dikkat etmesi gerekmektedir. Her şeyden önce eleştirmen belli bir kültür, bilgi ve duygu birikimine sahip olmalı ve topluma karşı taşıdığı sorumluluğu,

hiçbir zaman aklından çıkarmamalıdır. Eleştirilecek konu eleştiriye uygun olmalı ve eleştirmen o konuyu iyice kavramalıdır. Eleştirinin bilimsel bir temele dayanma zorunluluğu olduğu gibi eleştiri dikkatli biçimde ve usulüne uygun biçimde yapılmalıdır. Ayrıca eleştirinin meşru, hukuki ve ölçülü olması gerekir. Eleştiride karşı tarafın eksikliklerini ya da hatalarını bulmak amaçlanmamalıdır. Bu sebeple eleştiri kişi, görüş ya da yapıt hakkında yalnızca olumsuzluğu değil, olumlu yargı ve övgüyü de içermektedir. Eleştiri yalnızca hakikati bulma amacına matuf olarak yapılmalı, bu sebeple de ön yargıdan uzak olarak ve dürüstlük çerçevesinde yapılmalıdır. Dolayısıyla salt “beğenmemek” ya da “benimsenen anlayışa uymamak” gerekçelerine bina edilen eleştirinin geçerliliği yoktur.

Eleştiri aceleyle yapılmamalı, eldeki veriler sabır ve dikkatle incelendikten sonra yapılmalıdır. Eleştirmen konunun tüm yönlerini göz önünde bulundurmalı, konu etrafındaki yorum ve değerlendirmeleri gözden geçirmeli ve hitap ettiği kitleyi iyi tanımalı ve bu kitlenin anlayacağı bir dil kullanmalıdır. Eleştiri net, kısa ve sınırları belli olmalı ve bu süreçte tekrardan kaçınılmalıdır. Eleştirmen konuyu sadece eleştirmekle kalmamalı, o konuya ilişkin problemlere çözüm önerisi de sunmalıdır. Eleştiri uygun bir üslupla yapılmalı, yapıcı ve ölçülü olmalıdır. Eleştirmen insaf ölçülerini aşmamalı, karşı tarafı incitici, aşağılayıcı ya da normatif bir dil kullanmamalı, karşıt fikrin de doğru olabileceği düşüncesiyle konuya yaklaşmalıdır.

Eleştiri birçok alanda yer aldığı gibi İslami ilimler disiplini içerisinde de yerini almıştır. Tehafüt türü eserlerin yanı sıra, haşiye, şerh ve muhakemât türü eserler İslami ilimler disiplini içerisinde eleştirel bakış açısının ne denli yaygın ve etkin olduğunun somut bir göstergesidir. Eleştiri bu disiplin içerisinde bir düşünce ya da yoruma yönelik görüş beyan etmenin ötesinde doğruyu tespit yöntemi olarak görülmüş hadislerin sıhhatinin

tespitinde senet ve metin tenkidi/kritiği hadis ilminin temel dayanaklarından biri olmuştur.

Eleştirinin tefsir ilminde de önemli bir yeri bulunmaktadır. Kur'an'da Âl-i İmrân suresi 7. ayet başta olmak üzere çeşitli ayetlerde art niyetli ve bilimsel bir temele dayanmadan yapılan yorumların eleştirilmesi, bu tür yorumlara yaklaşımı da şekillendirmiştir. Gerek Hz. Peygamber gerekse sahabe döneminden itibaren bu tür yorumlara sıcak bakılmadığı gibi, bu tür yorum yapanlar da eleştirilmiştir. Bu yönüyle tefsirde eleştiri kültürünün geçmişi Hz. Peygamber dönemine kadar gitmektedir. Hz. Peygamberin ayetlerin tefsiri konusunda sahabeye çok az sayıda eleştiri yönelttiği görülmektedir. Bununla birlikte tefsirde eleştirinin, sahabe döneminden itibaren görülen ihtilafların artmasının doğal bir sonucu olarak ivme kazandığını ifade etmek mümkündür. Sahabeden sonraki dönemde tefsirdeki bu ihtilafların yapılan yorumlara paralel olarak arttığı gözlemlenmektedir. Gerek sahabe döneminde gerekse sonraki dönemde tefsirdeki bu ayrışmalar tefsirde eleştiri kültürünün de oluşmasını sağlamıştır. Hz. Peygamber ve sahabe dönemlerinde yapılan eleştirilerin çoğunlukla ayetlerin yanlış anlaşıldığı gerekçesiyle yapıldığı, genele yönelik ve yapıcı bir dil kullanıldığı görülmektedir.

Hicri ikinci asırda mezheplerin oluşumu, tefsirde eleştiri kültürünü farklı bir boyuta taşımış, her mezhep mensubu, Kur'an'ı kendi prensipleri çerçevesinde yorumladığı gibi, yapılan yorumları da bu çerçevede değerlendirmiştir. Mezhebin prensibine uygun yorum doğru kabul edilirken farklı düşünce yapısına göre yapılan yorum eleştirilmiştir. Bu noktada çoğunluğu oluşturan Sünnî bakış açısının eleştiri geleneğinde başı çektiği ve özellikle Mutezilî düşünce sistemine sahip müfessirlere yönelik sert eleştiriler yönelttiği görülmektedir.

Bu dönemden itibaren yazılan hemen her tefsirde farklı yorumlara ilişkin eleştirilere rastlanılmakla birlikte tefsirde eleştirinin sistematik hale gelmesi şerh ve haşiye türü eserlerin kale-

me alınmasıyla birlikte olmuştur. Bu eserlerde, ilgili tefsir eserindeki yorumlara ilişkin açıklamalar yapılmakla birlikte bu yorumların çeşitli açılardan eleştirildiği de görülmektedir. Özellikle Zemahşeri'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf* tefsiri üzerine yoğunlaşan bu tür eserler, Sünnî anlayışa sahip müelliflerin Mutezilî anlayışın yorumlarını eleştirdiği eserler hüviyetine bürünmüştür. Bu çerçevede birçok eser öne çıkmakla birlikte İbnü'l-Müneyyir'in (ö. 683/1284) *Kitabu'l-İntisâf fîmâ Tedammenehu'l-Keşşâf mine'l-İ'tizâl* adlı eseriyle Şerefüddîn et-Tîbî'nin (ö. 743/1343) *Fütûhu'l-Ğayb 'an Gmâi'r-Rayb* adlı eseri tefsirde eleştiri geleneği açısından ayrı bir öneme sahiptir. Bu dönemde eleştirilen gerek konu gerekse nicelik açısından arttığı ve eleştirilerdeki üslubun itham ve hakarete varacak biçimde ağırlaştığı görülmektedir.

Son dönemde kaleme alınan tefsirlerde de eleştiriye sıklıkla yer verildiği görülmektedir. Bu dönemde hemen her tefsirde çeşitli müfessirlere ve yorumlara eleştiriler yöneltildiği gibi tarihsellik ve Kur'ancılık gibi akımlarla bilimsel tefsir gibi yorum biçimlerine de eleştiriler yöneltildiği görülmektedir. Bu dönemde tefsirde eleştiri olgusunun akademik bir bakış açısıyla ele alındığı, konuya ilişkin müstakil kitap, makale ve bildirilerin kaleme alındığı da görülmektedir.

Tefsirde eleştirinin her zaman hakkı ortaya çıkarma amacıyla yapılmadığı ortadadır. Bu eleştirilerden bir kısmı yanlış göstermek amacıyla yapılırken bir kısmı da mezhebi bakış açısıyla kendisi gibi düşünmeyen "öteki"ni ilzam edip kendi görüşünü öne çıkarma amacına matuftur. Yine bir müfessirin kendine rakip gördüğü için bir başka müfessiri eleştirdiği görülürken bazı eleştirilerin muhatabı anlayamamaktan kaynaklandığı da anlaşılmaktadır. Bu tür eleştirilerin tefsir ilmine katkı sağlamak bir yana, okuyucunun kafasını karıştırmak ve vaktini zıyan etmekten başka sağlayacağı bir fayda olmadığı da aşikardır.

İslam'ın ana diyarından uzak bir bölge olan Endülüs'te farklı etnik ve dini yapıların olması bu coğrafyadaki eleştiri kültürünün gelişimine de katkı sağlamıştır. Müslümanlar ve gayr-i Müslimlerden oluşan Endülüs'te Araplar, Berberîler mevâlî, müvelledûn ve Sakâlîbe gibi farklı etnik kökenden insanlar arasındaki çekişme, tefsirde eleştiri kültürünün gelişmesine neden olmuştur. Bu durum kendi varlığını koruma psikolojisine dayalı, içe kapanık dini bir refleksin ortaya çıkmasına neden olduğundan karşı taraftan gelen bilgilere ya da onlar tarafından yapılan yorumlara temkinli yaklaşılması gibi bir sonucu doğurmuştur. Bu durum Endülüs tefsir anlayışını gereksiz ayrıntılardan ve aşırılıklardan arınmış, sistematik, sorgulayıcı, eleştirel ve daha çok mesaj odaklı bir yapıya büründürmüştür. Bu sebeple Ebû Hayyân (ö. 745/1344) başta olmak üzere İbn Atıyye (ö. 541/1147), Kurtubî (ö. 671/1273) ve İbn Cüzeyy (ö. 741/1340) gibi bu coğrafyada yetişen müfessirlerin eserlerine eleştirel bakış açısının yansıdığı ve müfessirler başta olmak üzere çeşitli âlimlere ve gruplara eleştiri yöneltildiği görülmektedir.

Tefsirde eleştiri kültürü açısından önemli yeri olmakla birlikte gözden kaçırılmış şahsiyetlerden birisi de Ebû Hayyân el-Endelûsî (ö. 745/1344)'dir. Endülüs coğrafyasında doğan Ebû Hayyân yaşamının belli bir bölümünü burada geçirdikten sonra ilim için çeşitli yolculuklarda bulunmuş ve Mısır'a yerleşmiştir. Dört yüzden fazla hocadan ders alan Ebû Hayyân bir kısmı tefsir ilminde temayüz etmiş olan çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Onun *Bahru'l-Muhît* adlı tefsiri Sünnî tefsir anlayışını yansıtmasının yanı sıra özellikle dilbilim, fıkıh ve kıraate ilişkin önemli yorumlar içermektedir. Ebû Hayyân'ın orijinallik iddiasında bulunduğu *Bahru'l-Muhît* adlı tefsiri kendisinden sonraki birçok esere de kaynaklık etmekle birlikte özellikle ülkemizde hak ettiği değer ve şöhrete ulaşamamıştır. Ebû Hayyân, bu eserini, çeşitli müfessirlere ve âlimlere yönelttiği eleştirileri çıkararak *en-Nehru'l-Mâdd mine'l-Bahri'l-Muhît* adıyla da ihtisar etmiştir.

Bahru'l-Muhît tefsiri farklı alanlarda önemli yorumlar içerenin yanı sıra tefsirde eleştiri kültürü açısından da ayrı bir öneme sahiptir. Ebû Hayyân'ın kuşkucu ve sorgulayıcı bir kişiliğe sahip olması, yaşadığı Endülüs coğrafyasında eleştirel bakış açısının hâkim olması, İbnü'l-Müneyyir gibi eleştirmen kimliğe sahip bir âlimin öğrencisi olması ve yaşamı boyunca çeşitli seyahatlerinde edindiği tecrübeler onun tefsirde eleştirel bir yöntem izlemesine katkıda bulunmuştur. Süyûtî (ö. 911/1505) *Nevâhidü'l-Ebkâr*, Cevdet Bey (ö. 1926) *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, Ömer Nasûhî Bilmen (ö. 1971) *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, Muhammed Hüseyin ez-Zehebî (ö. 1977) *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn* adlı eserinde Ebû Hayyân'ın eleştirmen kimliğine dikkat çekmiştir. Son dönemde kaleme alınan bazı çalışmalarda da onun bu özelliğine değinildiği görülmektedir. Bununla birlikte özellikle ülkemizde tefsirde eleştiri kültürünü konu edinen çalışmaların büyük oranda tali eserler olan haşiyeler üzerinden yapıldığı, tefsirde eleştiri kültürü açısından önemli bir yere sahip olan Ebû Hayyân ve tefsiri *Bahru'l-Muhît*'in akademik bir çalışmaya konu edinmediği görülmektedir. Tefsirde eleştiri kültürü açısından bir eksiklik olan bu durum konuya ilişkin müstakil bir çalışmanın yapılmasını zorunlu kılmıştır.

Tefsirinde müfessirler başta olmak üzere çeşitli âlimleri ve grupları sıklıkla eleştirdiği görülen Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*'in mukaddimesinde Zemahşerî ve İbn Atıyye'nin üstü örtük biçimde yaptığı mezhebi yorumlarını eleştireceğini belirtmiş ve bu iki müfessirin dilbilimsel ve mezhebi konular başta olmak üzere çeşitli alanlardaki yorumlarını eleştirmeye odaklanmıştır. Tefsirinde en çok Zemahşerî'yi eleştiren Ebû Hayyân'ın bu tutumunun altında onun Mutezilî olmasının yanı sıra kendisine rakip görmesinin de yattığı da anlaşılmaktadır. Ebû Hayyân, bu iki müfessirin yanı sıra İbn Abbâs (ö. 68/687-688), Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713 [?]), Mücâhid (ö. 103/721), Dahhâk (ö. 105/723), Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Katâde (ö. 117/735), Mukâtil b. Süleyman (ö.

150/767), Ferrâ (ö. 207/823), Ebû Ubeyde (ö. 209/824 [?]), Ahfeş (ö. 215/830 [?]), Taberî (ö. 310/923), Zeccâc (ö. 311/923), Cassâs (ö. 370/981), Mâtürîdî (ö. 333/944), Kadı Abdülcabbâr (ö. 415/1025), Fahreddin Râzî (ö. 606/1210), Kurtubî (ö. 671/1273) gibi sahabe döneminden itibaren birçok müfessiri eleştirmektedir. Bu tablo onun, eleştiride sadece mezhebi kaygıyı esas almadığını, yeri geldiğinde kendisiyle aynı düşüncedeki müfessirleri eleştirmekten çekinmediğini de göstermektedir.

Endülüs tefsir geleneğine mensup bir müfessir olarak Ebû Hayyân'ın, *Bahru'l-Muhît* adlı eserinde bu tefsir kültürünün özelliklerini yansıttığı ve eleştirilerinin bir kısmında da bu kültürün izlerinin olduğu görülmektedir. Bu minvalde Endülüs'te yaygın olan Zâhiriyye mezhebinin yansımaları olarak diğer Endülüslü müfessirler gibi Ebû Hayyân'ın Kur'an yorumunda ayetin zahirini öncelediği ve buna aykırı gördüğü yorumları eleştirdiği görülmektedir. Endülüs tefsir geleneğinde dilbilim, kıraat ve fikhî konulara ağırlık verilmesi Ebû Hayyân'ın müfessirlere yönelik eleştirilerinde bu konulara odaklanmasına neden olmuştur. Sünnî anlayışın egemen olduğu Endülüs coğrafyasında bu anlayışın dışındaki akımlara mesafeli yaklaşılması Ebû Hayyân'ın Mutezile başta olmak üzere çeşitli akımları eleştirmesinde de etkili olmuştur. Endülüs coğrafyasındaki çatışmacı ortamın mevcut dini değerlere daha fazla sarılma ihtiyacını ortaya çıkarması Ebû Hayyân'ı, Allah ve rasulüne yakışmadığını düşündüğü yorumları nedeniyle müfessirleri eleştirmesine neden olmuştur. Bunların dışında Ebû Hayyân'ın, ayetin siyakına dikkat etmedikleri, yorumları arasında çelişkiye düştükleri, sözü uzattıkları, tefsirde gereksiz bilgilere yer verdikleri, zorlama yorum yaptıkları, rivayetler konusunda hatalı oldukları gibi gerekçelerle müfessirleri eleştirdiği görülmektedir. Ebû Hayyân bu eleştirilerini yer yer müfessirlerin geneline yöneltirken, çoğunlukla da isim vererek müfessiri eleştirme yoluna gitmektedir.

Ebû Hayyân'ın müfessirlere yönelik eleştirileri bu konuda bir literatürün oluşmasına da sebep olmuştur. Ebû Hayyân'ın öğrencilerinden bazılarının onun müfessirlere yönelik eleştirileri hakkında lehte ve aleyhte değerlendirmelerde bulunduğu görülmektedir. Onun bu eleştirilerine yönelik değerlendirmede bulunan öğrencilerden birisi Sefâkusî (ö. 742/1342)'dir. Onun Fatiha suresi ve Kur'an'ın son cüzünde yer alan surelerin i'râbına yönelik *el-Mücîd fi İ'râbi'l-Kur'âni'l-Mecîd* adlı eserinin temel referans kaynaklarından birisi de hocasının *Bahru'l-Muhît* adlı tefsiridir. Sefâkusî, *Bahru'l-Muhît* tefsirindeki i'râba ilişkin görüşlerini özetlediği bu eserde Ebû Hayyân'ın yorumlarını ve müfessirlere yönelik eleştirilerini değerlendirmiş, bu eleştirilerin bir kısmında hocasını haklı bulurken bazı eleştirileri sebebiyle de hocasına eleştiri yöneltmiştir.

Bu konuda öne çıkan bir diğer isim ise Ebû Hayyân'ın öğrencisi bir diğer öğrencisi Tâceddin Ebû Muhammed b. Ahmed b. Ümmi Mektûm (ö. 749/1349) 'dur. O, *ed-Dürri'l-Lakî mine'l-Bahri'l-Muhît* adlı eserinde hocası Ebû Hayyân'ın Zemahşerî ve İbn Atıyye'ye yönelttiği çoğunluğu i'râba dair eleştirilerini özetlemiş, bununla birlikte bu eleştirilere ilişkin herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır.

Ebû Hayyân'ın bir diğer öğrencisi Semîn el-Halebî (ö. 756/1355) ise *Bahru'l-Muhît*'ten geniş ölçüde istifade ettiği *ed-Dürri'l-Masûn* adlı eserinde hocasının çeşitli yorumlarıyla müfessirlere yönelttiği eleştirileri değerlendirmiş ve yer yer Ebû Hayyân'a çeşitli eleştiriler yöneltmiştir. Bu eleştiriler Bedreddin el-Gazzî (ö. 984/1577) ile Kınalızâde Ali Çelebi (ö. 979/1572) arasında tartışma konusu olmuş ve Gazzî, Semîn el-Halebî'nin, hocasına yönelik eleştirilere cevap vermek için *ed-Dürri's-Semîn fi'l-Münâkaşati beyne Ebî Hayyân ve's-Semîn* adlı bir eser kaleme almıştır. Kınalızâde de buna karşılık Semîn'in hocasına yönelik eleştirilerini savunan *Risâle fi'l-Muhâkeme beyne Ebî Hayyân ve Tilmizihî fi't-Tefsîr* başlıklı bir risale yazmıştır.

Bu konuda öne çıkan bir diğer isim de Ebû Zekeriyâ Yahya b. Muhammed eş-Şâvî (ö. 1096/1685)'dir. O, Ebû Hayyân'ın *el-Bahru'l-Muhît*'inde İbn Atıyye ve Zemahşerî'ye yönelttiği eleştirileri özetlediğini belirttiği *el-Muhâkemât Beyne Ebî Hayyân ve İbn-i Atıyye ve'z-Zemahşerî* adlı eserinde Ebû Hayyân'ın, her iki müfessire yönelik sarf, i'râb ve kiraata ilişkin eleştirilerini ele almış ve bazı eleştirileri hakkında değerlendirme yapmıştır.

Ülkemizde ve Arap dünyasında tefsirde eleştiri kültürüne yönelik akademik çalışmalara hız verildiği, bu çerçevede Ebû Hayyân'ın eleştirilerine yönelik bu değerlendirmelerin son dönemde akademik çalışmalara da konu olduğu görülmektedir. Bu durum ileriki dönemlerde tefsirde eleştiri olgusu hakkında daha fazla çalışmanın yapılacağını da göstermektedir.

Ülkemizde bir insan, yapıt ya da görüşün eksik ve hatalı yönlerinin incelenmesi şeklinde yaygınlık kazanan anlayış biçimini esas alarak Ebû Hayyân'ın müfessirlere yönelik olumsuz eleştirilerini inceleyeceğimiz bu eser bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Girişte eleştirinin tanımı, önemi, amacı, işlevi ve yöntemi hakkında bilgi verildikten sonra Hz. Peygamber döneminden günümüze kadarki süreçte tefsirdeki eleştirel bakış açısını panoramik olarak inceleyecek ve bu bakış açısının Ebû Hayyân'ın mensubu olduğu Endülüs tefsir geleneğindeki yansımalarını ele alacağız. Birinci bölümde ise Ebû Hayyân'ın hayatı ve eserleri hakkında bilgi verdikten sonra onun eleştirel bakış açısını şekillendiren unsurlar ile bu bakış açısının tefsirdeki yansıması incelenecektir. İkinci bölümde ise tefsir ve tefsirde eleştiri geleneği açısından *Bahru'l-Muhît* tefsirinin yeri ile Ebû Hayyân'ın eleştirel kimliği hakkında bilgi verilecektir. Üçüncü ve son bölümde ise Ebû Hayyân'ın sahabe döneminden itibaren müfessirlere yönelik eleştirileri kronolojik olarak ele alınacak, ardından Ebû Hayyân'ın bu eleştirilerine yönelik değerlendirmelere yer verilecektir.

Bu bölümde bir başlık oluşturabilmesi adına Ebû Hayyân'ın nadiren eleştirdiği müfessirlere yönelik eleştirilere değinmeyeceğimizi belirtmek istiyoruz. Ayrıca müfessirlere yönelik eleştirilere yer verilmeyen *Bahru'l-Muhît* tefsirinin muhtasarı olan *en-Nehru'l-Mâdd* adlı tefsire de müracaat etmeyeceğimizi hatırlatmakta fayda mülâhaza ediyoruz. Ayrıca çalışmanın hacmini genişletmemek adına Ebû Hayyân'ın eleştirdiği müfessirlerin hayatına tanımlayıcı birkaç cümle ile temas etmekle yetineceğimizi belirtmek istiyoruz. Bu çalışmada dipnotlar son dönemde ülkemizdeki İslami ilimlere ilişkin çalışmalarda yaygın biçimde başvuru olan İsnad Atıf Sistemi 2. Edisyona göre verilecektir.

Bu mütevazı eserin oluşmasında şahsıma yol gösterip omuz veren insanların anılması vefanın göstergesi olarak yerinde olacaktır. Konunun seçilmesi konusunda bana fikir veren ve eserin kaleme alınma sürecinde benden desteğini esirgemeyen kıymetli büyüğüm ve ilim adamı Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyesi Doç. Dr. Ömer Başkan Beyefendiye şükranlarımı arz ederim. Ayrıca bu süreçte benden desteğini esirgemeyen değerli eşime de minnettar ve müteşekkir olduğumu belirtmek isterim.

Bu çalışmanın tefsir geleneğinde eleştiri olgusu ile Ebû Hayyân ve *Bahru'l-Muhît* tefsirinin tanınmasına ve anlaşılmasına katkı sağlaması beni ziyadesiyle mutlu edecektir. Gayret bizden, başarıya ulaştırmak ise Allah'tandır.

Mehmet KAYA
Konya-2020